

UOT 81.46.01.46

**MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏDƏ
LİŊVOKULTUROLOJİ FƏRQLİLİK FAKTORU**
*(amerikanizm-frazeologizmlərin dilimizdəki
semantik adekvatlıq probleminə dair)*

M.N.RƏHİMOV
Gəncə Dövlət Universiteti
mehdi_rahimov@yahoo.com

Məqalədə müasir Azərbaycan dilinə ingilis dilindən, konkret olaraq, ingilis dilinin ABŞ variantından edilən tərcümələrdə linqvokulturoloji fərqlilik hadisəsi araşdırılır. Müəllif çoxsaylı nümunələr əsasında tərcümə prosesində ingilis dilinin ədəbi dil variantının frazeo-semantik şərtliliklərinin nəzərə alınması vacibliyini ortaya qoyur.

Açar sözlər: frazeologiya, semantik adekvatlıq, ədəbi dil, metaforik anlam, frazeoloji terminologiya, linqvistika, paradiqma

Frazeoloji vahidilərin bu və ya digər dil daşıyıcılarının ətraf aləmin qavrama spesifikasını, mövcud reallığı dəyərləndirmə prioritetlərini əks etdirməsi məlumdur. Həmin koqniya mexanizmləri, yəni ətraf aləm və reallığın qavramanılmasını təmin edən və xalqa, etnosa xas özəl-təkrarsız olan koqnitiv proseslər bu və ya digər xalqın tarixi, formalaşmış adət-ənənələri, yaşam standartları, onu əhatə edən coğrafi situasiya və s. bu kimi faktorlarla şərtlənir. Həmin faktorlar bütövlükdə xalqın təfəkkürünə təsir edir və bunun məntiqi davamı olaraq, “təfəkkürün maddi cildi” kimi ortaya çıxan dildə öz dolğun inikasını tapır. Bu faktorların linqvistik şərtləndirməsi linqvokulturoloji təlimlərdə xüsusi araşdırma obyektini təşkil edir. Məlumdur ki, linqvokulturologiya nisbətən yeni dövr dilçilik təlimlərindən olub dilin mədəniyyət hadisəsi kimi öyrənilməsinə istiqamətlənmişdir. Y.N.Luçininanın qeyd etdiyi kimi, ideya əsası hələ XIX əsrdə V.fon Humboldtun insanın dili ilə xalqın xarakteri arasında mütləq qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğu təsbit etmiş olan “İnsan dillərinin quruluş fərqlilikləri və onun insan nəslinin mənəvi inkişafına təsiri” əsərində qoyulmuş olan linqvokulturologiya linqvistikada antropoloji paradiqmanın məhsulu kimi XX əsrin dördüncü rübündə formalaşmışdır [1]. Linqvokulturologiya “sintetik (qarışıq) tipli kompleks elmi fənn olub mədəniyyət və dilin qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirini öyrənir. Linqvokulturologiya dilə aid və

dildənkənar (mədəni) məzmunun vəhdət halında sistem metodlarla tədqiqinə və müasir prioritetlər, habelə normalar və ümumbəşəri mədəni göstərişlər sistemi aspektində araşdırılmasına istiqamətlənmişdir” [2,36-37]. Başqa sözlə desək, linqvokulturologiya üçün dil, sadəcə aparıcı ünsiyyət vasitəsinin inventar bazasını təşkil edən struktur kimi maraqlı deyil. Linqvokulturologiya üçün dil bir fərdə aid və ya bir xalqa aid olan və onların (fərdin və ya xalqın) xasiyyət və özəlliklərini ehtiva edən və verbal reallıq qazanan koqnisiya mexanzimi kimi maraqlıdır. Konkret olaraq, V.A.Maslovanın da qeyd etdiyi kimi, linqvokulturologiya “milli dil vasitəsilə formalaşmış dünyagörüşünü” tədqiq etməyi hədəf alır və burada “dil milli mentallığın xüsusi ifadə forması kimi çıxış edir” [3]. Təsadüfi deyil ki, V.Z.Demyankov fərqli dövrlərdə koqnitiv proseslərin “təbii məntiq” olaraq xarakterizə edildiyinə (B.Uorf), dünyanı, (yəni insan beynində, təfəkküründə formalaşan dünya modelini–M.R.) və düşüncəni formalaşdıran, sadəcə olaraq onları (dünyanı və düşüncəni) ifadə etməklə yetinməyən təfəkkür prosesləri kimi səciyyələndirildiyinə (F.Firinq), bu mənada “dil koqnisiyası” sahəsindəki araşdırmaların “dilin məntiqi”nin tədqiqi ilə bərabərləşdirildiyinə (Y.S.Stepanov) diqqəti xüsusilə çəkmişdir [4, 28]. Başqa sözlə desək, dilçilikdə formalaşmış yanaşmaya görə linqvokulturologiya bu və ya digər xalqın koqnisiyasını əks etdirir, onun əsrlər, minilliklər boyu real həyat təcrübəsi zəminində formalaşmış dünyaya baxışının dildə inikasını öyrənir. Bu baxımdan, son dövr tədqiqatlarında dil koqnisiyası anlayışını interpretasionizm çərçivələrində araşdıran dilçilərin mövqeyi [4, 31] ilə razılaşmaq olmaz. Belə ki, fərdin nitqi onun şəxsi təcrübə və psixoloji-aqli durumunun imkan verdiyi interpretasiya olduğu halda, xalqın dili, o cümlədən frazeoloji sistemi onun ətraf aləmi və reallığı qavrayışına, koqnisiyasına görə formalaşmış kollektiv interpretasiya mexanizmlərinin təzahürüdür.

Linqvokulturoloji fərqliliklər tərcümə prosesində, xüsusilə də, frazeoloji vahidlərin tərcüməsində özünü tam dolğun şəkildə biruzə verir. Belə ki, məhz, frazeoloji sistem dilin və dil daşıyıcılarının aid olduğu mədəniyyətinin identikliyinə ən parlaq və tutumlu şəkildə ifadə edən dil vahidlərini ehtiva edir. Dil sisteminin heç bir vahidləri frazeologizmlər qədər xalqa xas əxlaqi-mənəvi prioritetləri, psixoloji portret özəlliklərini, onun tarix və etnoqrafiyasına aid olan spesifik informasiyaları lakonik, lakin yüksək informativliklə əks etdirə bilmirlər. Bu mənada heç də təəccüblü deyil ki, linqvokulturologiyanın bir linqvistik tədqiqat sahəsi, fənn kimi formalaşmasında məhz frazeoloq alimlər mühüm rol oynamışdır. A.Q.Maksimovskinin də qeyd etdiyi kimi, linqvokulturologiya ilk olaraq V.N.Teliyanın *frazeologiya məktəbinə* daxil olan araşdırıcıların tədqiqatları əsasında formalaşmışdır [5, 88]. Məlumdur ki, əgər bu və ya digər iki xalq genetik ortaqlıq və çoxəsrlik qonşuluq və birgə mövcudluq tarixinə malik deyillərsə, onların A.Smirmitskinin terminologiyası ilə desək, “ideomatik ortaqlığa” malik olması qeyri-mümkündür. Belə ki, əgər iki qohum dilə aid frazeologizmlərdə semantik adekvatlıq əmsalı yüksəkdirsə, qohum olmayan dillər arasında oxşar vəziyyəti yalnız və yalnız sıx qonşuluq şəraitində

dil interferensiyası zəminində izləmək olar. Məsələn, müasir Azərbaycan dilindəki “*Qonşunun toyuğu, qonşunun gözünə qaz görünər*” ifadəsinin Türkiyə türkcəsində tam semantik adekvatına təsadüf etmək olar: “Komşunun *tavuşu komşuya kaz görünür*” [6]. Müqayisə üçün deyək ki, R.M.Oleynikin təqdim elədiyi nümunələr nəinki rus və polyak dilləri kimi eyni dil qrupunda (slavyan dil qrupunda) təmsil olmaqla yaxın qohum olan dillərdə, hətta həmin dillərlə daha uzaq genetik bağlılığa malik ingilis dilində də “ideomatik ortaqlıq” aydın şəkildə nəzərə çarpır. Məsələn: rus. d. *с тяжёлым сердцем*; -polyak. d. *z ciężkim sercem*; ingilis d. *with a heavy heart m* – hərfi tərcümədə: “*ağır ürəklə*” [7]. Heç şübhəsiz ki, frazeologizmlərin etnopsixoloji, linqvo-kulturoloji və s. xarakterli şərtləndirməsinə baxmayaraq, onlarda semantik universalı kimi dəyərləndirilə bilən metaforik keçidlər də yox deyil. Məsələn, Azərbaycan dilində “ağlını çaşdırmaq, dəli olmaq, sərsəmləmək” və ya məcazi anlamda “məftun etmək, valeh etmək” mənasını ifadə edən “başını itirmək” somatizm komponentli frazeoloji vahidin (məs: *Aktyor kollektivi kükrəyib dalğalanan izdihamın qarşısında başını itirmişdi* (S.Rəhimov) [11,173]) daha öncə qeyd edilən hər üç dildə eyni leksik tərtibatlı semantik qarşılığı mövcuddur. Müqayisə et: Azərbaycan dilində: *O, başını itirdi*, rus dilində *Он потерял голову*; polyak d. *On stracił głowę*; ingilis.d. *He lost his head*. Lakin amerikanizm-frazeologizmlərin timsalında çoxsayda semantik unikal xarakterli ifadələrin mövcudluğunu da təsbit etmək olar. Həmin ifadələrin semantik adekvatlıq məqamında təkrarçılığını, unikallığını təmin edən xüsusiyyətlər Yeni Dünyanın fərqli coğrafi mühiti, sosial sistemi, fərqli tarixi və multikultural yapısı, zövq və yaşam standartları müxtəlifliyidir. Məsələn, amerikanizm kimi meydana çıxan və zamanla ingilis ədəbi dilinin digər variantlarına da sirayət edən *go to bat aganist smb, go to bat for smb* ifadələri Amerika cəmiyyəti üçün, demək olar ki, bir nömrəli idman növü olan beysbolun frazeoloji terminologiyasının fərqli interpretasiyasından başqa bir şey deyil. Müqayisə üçün deyək ki, nəinki qohum olmayan Azərbaycan dilində, hətta ingilis dilinin digər ədəbi dil variantlarında da ilk dönmə bu ifadənin təyinatı bir qədər qeyri-adekvat münasibət formalaşdırıla bilərdi. Belə ki, İngiltərə cəmiyyəti üçün heç şübhəsiz ki, idman növləri arasında ilkin mövqedə yaranması ilə elə İngiltərəyə borclu olan futboldur. Bu mənada ingilis variantında *to be offside* “oyundankənar olmaq”, “ofsayda düşmək” frazeoloji vahidin formalaşması və həmin idman növünə eynilə yüksək dəyər verən digər toplumlar tərəfindən eyni semantik interpretasiyada mənimsənilməsi heç də təsadüfi görünmür. Onu da qeyd edək ki, həmin idman terminində təsvir edilən situasiya siyasət aləminin oyun qaydaları ilə bənzərliyi *to be offside* frazeologizminin siyasi diskursda və ya bu mövzulu publisistik yazılarda yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirməsinə yol açmışdır. Müqayisə edək: *Zimbabwe's opposition parties have said Lovemore Madhuku was “offside” in unilaterally transforming the National Constitutional Assembly (NCA) into a political party.* (2 October 2013) [12]. İngilis dilindəki bu nümunədə Zimbabvenin müxalif

partiyalarının oyundankənar vəziyyətə düşməsi faktı məlum frazeologizmlə ifadə tapmışdır. Müq. et: rus dilində: Президент Саркози попал в офсайд «Prezident Sarkozi ofsayda düşüb» [13], Azərbaycan dilində: *Antimilli dairələrin yeni “ana müxalifəti” reneqat Eldar Namazov keçmiş müttəfiqlərini “ofsayda” salır* (“Yeni Azərbaycan” qəzeti, 31 Yanvar, 2014) [14]; *Ələsgər Məmmədli: “Anar Məmmədlini hökumət ofsayda itələyib”* (“Bu gün” qəzeti, 18 dekabr, 2013) [15]; *Ya Milli Məclisdə harasa yazıb vursunlar, ya da mətbuata bu haqda məlumat versinlər ki, bizim də xəbərimiz olsun və komitə iclaslarında ofsayda düşməyək.* (10 iyun, 2013. [16])

Maraqlıdır ki, XXI əsrdə idman terminologiyasının və müvafiq olaraq, bu sahəyə aid terminoloji frazeologiyanın zənginləşməsində ingilis dilinin əlahiddə mövqelərinin əksər dilçilər tərəfindən birmənalı şəkildə etiraf edilməsinə baxmayaraq (daha ətraflı bax: [8,12]) ingilis dilinin Amerika variantında beysbolla bağlı olan və çox sayda semantik şaxələnmələrə malik bat komponentli ifadələrin Azərbaycan dilində kalkası mümkün olmamışdır. Bu da ilk növbədə linqvokulturoloji fərqliliklə şərtlənən vəziyyətdən başqa bir şey deyil. ABŞ-da idman və idman oyunları ilə bağlı ən müxtəlif professionalizmlərin (professional leksika və frazeologizmlərin) əksəriyyət tərəfindən asanlıqla anlaşılma bildiyinə görə, “onların amerikan ingiliscəsində metafora çevrilə bildiyini və geniş istifadə dairəsinə malik olduğunu” bildirən Y.N.Kulyukinin fikirləri [9, 165-167] aşağıdakı dil faktlarında tam əyaniliklə təsdiqini tapır. Məsələn, **be at bat**, yəni “*hakimiyyətdə olmaq, hakimiyyət rıçaqlarını əlində saxlamaq*”, **carry (out) one’s bat** “*qələbə qazanmaq, kiməsə üstünlük gəlmək, zəfər çalmaq, istədiyini əldə etmək*”, **go to bat against smb** “*kiməsə qarşı ifadə vermək*”, **go to bat for smb** “*kiminsə yardımına gəlmək, kiminsə köməyinə gəlmək, kiminsə müdafiə etmək, qorumaq*” və s. bu kimi ifadələrin yaranma coğrafiyası və etimologiyasına aydınlıq gətirən A.V.Kunin bütün bu ifadələrin birmənalı şəkildə idman leksikasına istinad etdiyini, amerikalıların demək olar ki, ən sevimli idman növü olan beysbolla bağlı olduğunu və məhz, ABŞ ərazisində meydana gəldiyini önə sürür [10, 67]. Doğrudan da, bu idman növünün oyun qaydaları ilə ən otəri tanışlıq həmin ifadələrin ilkin anlamda idman frazeoloji terminologiyasını təcəssüm etdirdiyini, yalnız zamanla metaforik anlam kəsb edərək yeni məna çalarları əldə etdiyini söyləməyə əsas verir. *Red Sox pitcher goes to bat for the littlest teammates in fight against cancer* [17]; *Bud Selig went to bat for MLB from his own backyard* Sept. 26, 2013 [18] ; *When the New York Times went to bat for the one-state solution* 15.10.13 [19]. Bu nümunələrdə amerikanizm-frazeologizmin hərfi tərcüməsi deyil, onun məcazlaşmış qarşılığı yer almalıdır. Başqa sözlə, həmin nümunələrdə Bad Seliqin və ya Nyu-York Taymsın “*zərbə - top ötürməsindən*” deyil, kiminsə, kimlərinsə *yardıma gəlməsi* faktından söhbət gedə bilər. *James Gill: Adley goes to bat for Big Oil* [20]; *Minnesota Twins Heirs Go to Bat against IRS in Tax Court* [21]. Sonuncu nümunədəki amerikanizm-frazeologizmini isə Azərbaycan dilinə ilkin leksik anlamda, yəni “top üçün

qarşı tərəfə keçmək” mənasında deyil, “kiməsə qarşı ifadə vermək” anlamında təqdim etmək lazımdır. Təqdim edilən nümunələrdən bəlli olur ki, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı mövcud frazeoloji vahidlərin komponentar tərkibindən, leksik tərcüməsindən deyil, linqvokulturoloji şərtliliklərlə əsaslanan metaforik anlamından çıxış etmək vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Лучинина Е.Н. Лингвокультурология в системе гуманитарного знания // Критика и семиотика. Вып. 7, 2004, с. 238-243
<http://www.nsu.ru/education/virtual/cs7luchinina.htm>
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы; М.: Российский ун-т дружбы народов, 1997, 332 с. web-local.rudn.ru/web-local/prep/tj/files.php?f=pf
3. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2001, 208 с.
<http://www.helpforlinguist.narod.ru/200110N0057/MaslovaVA.html>
4. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 1994. № 4. С.17-33.
5. Максимовских А.Г. Лингвокультурология как новое направление в современной лингвистике // Грамота, 2009. № 8 (27): в 2-х ч. Ч. I. С. 88-90.
http://www.gramota.net/articles/issn_1993-5552_2009_8-1_37.pdf
6. Ata sözləri <http://www.atasozlerianlamlari.com/Harf/K-12/> / Atasozu / komsunun-tavugu-komsuya-kaz-gorunur/
7. Олейник Р.В. Анализ фразеологических универсалий в русском, польском и английском языках <http://sibac.info/2009-07-01-10-21-16/8243-2013-06-19-23-40-43>
8. Машуш А.А. Языковые новации и речевые изменения в русской спортивной лингвокультуре XXI века, автореферат дисс....канд.филол., Курск, 2013, 21 с.
9. Кулюкина Е.Н. Стилистическая роль спорта и спортивной терминологии в английском языке // Научное творчество XX века, Том 2, Красноярск: 2009, с.165-167 <http://wap.nkras.forum24.ru/?1-14-40-00000021-000-0-0-1234760220>
10. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. М.: 1984, 944 с.

МƏNBƏLƏR

11. Süleyman Rəhimov. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 626 s.
12. <http://www.dailynews.co.zw/articles/2013/10/02/madhuku-under-fire>
13. <http://www.sovsport.ru/gazeta/article-item/394373>
14. http://www.yeniazərbaycan.com/Muellifler_e630_az.html
15. <http://bugun.az/index.php?page=news&category=13&id=1126>
16. <http://modern.az/articles/40026/1/>
17. <http://www.foxnews.com/sports/2013/09/19/red-sox-pitcher-beats-cancer-gives-back/>
18. <http://www.jsonline.com/sports/brewers/bud-selig-went-to-bat-for-mlb-from-his-own-backyard-b99107851z1-225450872.html#ixzz2vTNLx6q1>
19. <http://www.haaretz.com/opinion/premium-1.552574>
20. <http://theadvocate.com/columnists/8561730-55/james-gill-adley-goes-to>
21. <http://www.accountingweb.com/article/minnesota-twins-heirs-go-bat-against-irs-tax-court/222153>

**ФАКТОР ЛИНГВО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ РАЗЛИЧИЙ В ПЕРЕВОДЕ
НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК
(о проблеме семантической адекватности
американизмов-фразеологических единиц в азербайджанском языке)**

М.Н.РАГИМОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме лингвокультурологических различий в переводах, сделанных с английского языка, а именно американского варианта английского языка на современный азербайджанский язык. Автор показывает важность принятия во внимание фразосемантические особенности английского литературного языка в процессе перевода на основе многочисленных примеров.

Ключевые слова: фразеология, семантическая адекватность, литературный язык, метафорическое значение, фразеологическая терминология, лингвистика, парадигма

**FACTOR OF LINGUO-CULTUROLOGICAL DIFFERENCE IN TRANSLATION
INTO THE AZERBAIJANI LANGUAGE
(about the problem of the semantic adequacy of Americanizm-phraseological
units in the Azerbaijani language)**

M.N.RAHIMOV

SUMMARY

The article deals with the problem of linguoculturological difference in translations from the English language, namely American English, into the modern Azerbaijani language. The author shows the importance of taking into consideration the phraseosemantic peculiarities of the English literary language in the process of translation on the basis of numerous examples.

Key words: phraseology, semantic adequacy, literary language, metaphorical meaning, phraseological terminology, linguistics, paradigm